

DANGUOLĖ MIKULĖNIENĖ

DĖL ĮVARDŽIUOTINIŲ BŪDVARDŽIŲ KIRČIAVIMO RAIDOS

Įvardžiuotinius būdvardžius įprasta laikyti sudurtinėmis formomis, kurios sudarė įvardžiui priaugus prie paprastojo būdvardžio (būdvardis + įvardis). Taigi prieš suaugimą antrasis dėmuo turėjo būti enklitikas¹. Tačiau net pabrėžiant enklitinę įvardžio padėtį, negalima išleisti iš akių jo priegaidės, galėjusios turėti nemenką reikšmę tolesnei įvardžiuotinių būdvardžių kirčiavimo raidai.

Tai akivaizdu įvardžiuotines formas sugretinus su paprastosiomis. Gavusios kirtį iš gretimo trumpojo ar cirkumfleksinio skiemens, akūtinės paprastųjų būdvardžių galūnės sutrumpėjo, o įvardžiuotinėse formose išliko nepakitusios, plg. *gerù* < **ger-úo* ir *gerúoju*, *gerùs* < **ger-úos* ir *gerúosius*, *gerà* < **ger-ã* ir *geróji*, (su) *gerà* < **ger-ã(n)* ir *gerája*, *geràs* < **ger-ã(n)s* ir *gerásias*. Kitaip tariant, paprastųjų formų galūnės patyrė Sosiūro ir Fortunatovo dėsnio poveikį ($\bar{\simeq} \underline{\simeq}$)².

Šiuo dėsniu sunkiau paaiškinti akūtinę šaknį turinčių būdvardžių kirčiavimą. Įvardžiuotinės formos rodo jų kirtį taip pat buvus galūnėje, plg. *baltúoju*, bet *báltu* < **bált-uo*; *baltúosius*, bet *báltus* < **bált-uos*; (su) *baltája*, bet *bálta* < **bált-ã(n)*; *baltásias*, bet *báltas* < **bált-ã(n)s*. Taigi visiškai, rodos, galima prielaida, kad visos įvardžiuotinės formos buvo kirčiuojamos pagal galūninio kirčiavimo modelį.

Šią hipotezę reikia atmesti, nes jos nepatvirtina senųjų raštų duomenys. Priešingai — M. Daukšos laikais baritoninio kirčiavimo būdvardžių įvardžiuotinės formos dar buvo linkusios išlaikyti paprastosios formos kirtį ir priegaidę, plg. *brán-gusis*, *-yji*; *drãsusis*; *grýnasis*, *-oji*, *méilusis*, *-yji*; *míelasis*, *-oji*, *pílñasis*, *-oji*; *ráišasis*;

¹ Z. Zinkevičius. Lietuvių kalbos įvardžiuotinių būdvardžių istorijos bruožai. Vilnius, 1957, 5; Z. Zinkevičius. Dėl įvardžiuotinių būdvardžių raidos. — Lietuvių kalbotyros klausimai (Gramatinės kategorijos ir jų raida), XVIII, 1978, 101; J. Endzelynas. Baltų kalbų garsai ir formos. Vilnius, 1957, 138; A. Valeckienė. Dabartinės lietuvių kalbos įvardžiuotinių būdvardžių vartojimas. — Literatūra ir kalba, II, 1957, 163; A. Rosinas. Ar baltų **i*-, **jo*- resp. **i*-, **já*- kamienai buvo reliatyviniai? — Baltistica, XI(2), 1975, 170.

² Ф. де Соссюр. Литовская акцентуация. — В кн.: Ф. де Соссюр. Труды по языкознанию. Москва, 1977, 620 т.т.

*smar̃kūsis; šveñtāsis*³. Užrašytas vienas kitas galūnės kirčiavimo atvejis: *didỹsis, -ėji; kartũsis, -ýji; piktāsis, -óji, pranarũsis; saldũsis, -ýji*. O nesutampančios vyriškosios ir moteriškosios giminės formos (plg. *baũgūsis, bet baugýji; lāpusis, bet lapýji; lētāsis, bet lėtóji; teisūsis, bet teisyji*) liudija įvardžiuotinių būdvardžių perėjimą iš vienos kirčiavimo sistemos į kitą.

Visiškai tikėtina, kad panašiai radosi svyravimo atvejų ir vienoje paradigmoje, plg. *báltuoju, bet baltũosius*⁴. Taigi galima manyti, kad į akūtinę galūnę kirtis kėlėsi ne tik iš cirkumfleksinio ar trumpojo, bet ir iš akūtinio skiemens ($\overline{\downarrow} \downarrow$?)⁵.

Net Sosiūro ir Fortunatovo dėsnio veikimo metu kirčio slinktis iš akūtinio skiemens į akūtinį turėjo būti nulemta labai stiprios morfonologinės pozicijos. Įvardžiuotiniuose būdvardžiuose ją galėjo sudaryti abiejų dėmenų (būdvardžio ir įvardžio) akūtinės galūnės, plg. *baltũoju < *bált-úo + júo; baltũosius < *bált-úos + júos; baltóji < *bált-ā + jĩ; baltąja < *bált-ā(n) + já(n); baltąsias < *bált-ā(n)s + já(n)s*⁶.

Taigi kirtis kėlėsi į dviejų akūtų sankaupą ($\overline{\downarrow} \downarrow \downarrow$). O paprastosiose formose, prieš vieną akūtinę galūnę, baritoninė šaknis išlaikė kirtį — štai kodėl *báltu* ėmė skirtis nuo *baltũoju*. Stipriąją dviejų akūtų poziciją įrodo ir tai, kad, esant reikalui, kirtis peršoka vieną skiemenį, plg. *álkanu* ir *alkanũoju* (M. Daukšos *álkanasis, -oji*), *ámžinus* ir *amžinũosius* (M. Daukšos *ámžinasis, -oji*).

Kirčio slinktimi į dviejų akūtų sankaupą būtų galima paaiškinti ir stipriųjų priesagų kirčio įsigalėjimą stipriosios akūtinės šaknies žodžiuose: susidūrus ke liems akūtams (baritoninė akūtinė šaknis + akūtinė priesaga + akūtinė galūnė), kirtis net iš baritoninės šaknies galėjo peršokti į priesagą, plg. *baimingu < *báim-íng-úo; vėjúotus < *vėj-úot-úos; (su) saulėta < *sáulēt-ā(n); brolienes < *brāl-ien-ē(n)s*⁷. Dėl kirčio slinkties susidariusi mišraus kirčiavimo paradigma (*vėjuotas, vėjuoto ... vėjúotu ...*) vėliau galėjo būti išlyginta: vienur apibendrintas šaknies, kitur — priesagos kirtis, plg. *báimingas* ir *baiminguas, saulėtas* ir *saulėtas, brólienė* ir *brolienė*.

³ Pr. Skardžius. Daukšos akcentologija. Kaunas, 1935, 163—164.

⁴ F. Kurschat. Grammatik der littauischen Sprache. Halle, 1876, 246; 252.

⁵ D. Mikulėnienė. Ypatingas Sosiūro ir Fortunatovo dėsnio atvejis? — VI tarptautinis baltistų kongresas (1991 m. spalio 2—4 d.), pranešimų tezės. Vilnius, 1991, 62.

⁶ Chr. S. Stang. Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen. Oslo—Bergen—Tromsø, 1968, 270.

⁷ A. Girdenis. Lietuvių kalbos vardažodžio priesagų kirčio susiformavimas. — Baltistica, I priedas, 1972, 67; В. Дыбо. Работы Ф. де Соссюра по балтийской акцентологии. — Ф. де Соссюр. Труды по языкознанию. Москва, 1977, 592.

Kitos senosios lietuvių kalbos formos, pavyzdžiui, iliatyvas taip pat gali būti išsaugojęs kirčio slinkties pėdsakų, plg. trm. *rankósna*, *upėsna*, *turgúosna*⁸.

Kirčio persikėlimas į enklitiką negali būti labai senas reiškinys, nors vykęs ir kitose kalbose (plg. r. *zúmy* ir r. trm. *zumýсь* 'šia žiemą')⁹. Lietuvių kalbos kirčiavimo raidai jis, matyt, turėjęs didesnę poveikį nei įprasta manyti¹⁰.

CONCERNING THE DEVELOPMENT OF THE ACCENTUATION OF PRONOMINAL ADJECTIVES

Summary

The pronominal adjective accentuation is hypothesised this way: according to de Saussure's law, the ictus was retracted both from the acute and circumflex syllables to the following acute syllable.

⁸ Z. Zinkevičius. Lietuvių kalbos istorinė gramatika, I. Vilnius, 1980, 199—200, 257—258.

⁹ В. М. Иллич-Свитыч. Именная акцентуация в балтийском и славянском. Москва, 1963, 12; Chr. S. Stang. Slavonic Accentuation. Oslo, 1957, 62—64.

¹⁰ Autorė nuoširdžiai dėkoja habil. dr. A. Girdeniui, habil. dr. S. Karaliūnui, habil. dr. A. Rosinui už kolegiškas pastabas ir patarimus, rengiant šį straipsnį.